

ISSN 1561-8323 (Print)
ISSN 2524-2431 (Online)

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

УДК 821.161.3'06.09:008(476)
<https://doi.org/10.29235/1561-8323-2024-68-5-421-428>

Поступило в редакцию 10.09.2024
Received 10.09.2024

Л. Г. Дуктава

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі,
Мінск, Рэспубліка Беларусь*

**НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ КОДЫ Ў ЭПІЧНЫХ ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
МЯЖЫ XX–XXI СТСТ.**

(Прадстаўлена акадэмікам А. І. Лакоткам)

Аннотация. В рамках исследования рассмотрены особенности рецепции национальных культурных кодов в эпических произведениях белорусской литературы периода 1990–2020-х годов. Исследование проблемы национальных кодов в литературе обусловлено междисциплинарными задачами современного гуманитаризма, общественным запросом, потому что использование культурных кодов в художественном произведении позволяет при минимальной экспликации достичь определенного эффекта воздействия на реципиента, при этом их наличие проявляется в релевантности образов, мотивов художественного произведения элементам картины мира, накопленным в памяти читателя. Впервые в отечественном литературоведении предложены подходы к определению понятия «национальный культурный код», рассматриваемого как семиотическая единица, являющаяся носителем глубинного историко-культурного смысла, с помощью которого определяются социальные, экономические, геополитические, культурные особенности, специфика национального мировоззрения, модели поведения представителей определенной нации или населения страны в целом, в литературоведении рассматривается в рамках семиотического подхода. Определены и охарактеризованы различные виды кодов. На примере эпических произведений В. Гниломёдова, И. Шамякина, К. Цwirки, А. Федоренко, А. Козлова, В. Гавриловича, Я. Сипакова и других белорусских писателей рассмотрены особенности национальной мировоззренческой позиции по вопросу национальной идентичности, при показе которой художники слова обращаются к культурным кодам.

Ключевые слова: национальный код, эпос, белорусская литература, художественный образ, современная литература

Для цитирования. Дуктава, Л. Г. Нацыянальныя коды ў эпічных творах беларускай літаратуры мяжы XX–XXI стст. / Л. Г. Дуктава // Докл. Нац. акад. навук Беларусі. – 2024. – Т. 68, № 5. – С. 421–428. <https://doi.org/10.29235/1561-8323-2024-68-5-421-428>

Liubou G. Duktava

*Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Researches of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Republic of Belarus*

**NATIONAL CODES IN THE EPIC WORKS OF BELARUSIAN LITERATURE AT THE TURN
OF THE XX–XXI CENTURIES**

(Communicated by Academician Alexander I. Lokotko)

Abstract. In this study, the features of reception of national cultural codes in the epic works of Belarusian literature during the period of 1990–2020s were considered. The study of the problem of national codes in beautiful writing is conditioned by the interdisciplinary tasks of modern humanitarianism, public inquiry, because the use of cultural codes in a work of art allows one, with minimal explication, to achieve a certain effect in the reader's memory. For the first time in domestic literary studies, the approaches to defining the concept of “national cultural code” are proposed, which is considered as a semiotic unit that is a carrier of deep historical and cultural meanings, through which social, economic, geopolitical, cultural

features are revealed. In literary studies, the specificity of national worldview and the behavior of representatives of a certain nation or the population of the country as a whole are analyzed using the semiotic approach. Various types of codes have been defined and characterized: ear code, billet code, etc. Using the example of the epic works of U. Gnilamedov, I. Shamyakin, K. Tsvirka, A. Fedorenko, A. Kozlov, U. Gavrilovich, Ya. Sipakov and other Belarusian writers, the features of the national worldview identity, in which the word artists refer to cultural codes, are considered.

Keywords: cultural code, national picture of the world, epic, fiction, cultural universals, cultural meanings

For citation. Duktava L. G. National codes in the epic works of Belarusian literature at the turn of the XX–XXI centuries. *Doklady Natsional'noi akademii nauk Belarusi = Doklady of the National Academy of Sciences of Belarus*, 2024, vol. 68, no. 5, pp. 421–428 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/1561-8323-2024-68-5-421-428>

Уводзіны. Для суверэннай Беларусі адным з важных пытанняў з'яўляецца вызначэнне асноў нацыянальнай ідэнтычнасці як стрыжня кансалідацыі насельніцтва дзяржавы, таму вывучэнне культурных кодаў у мастацкай прасторы звязана з вызначэннем спецыфікі сэнсавых узроўняў ментальнага поля, вылучэннем сімвалаў, нацыянальных вобразаў, якія найбольш трапна характарызуюць асаблівасці светапогляду, мадэлі паводзін, духоўна-эстэтычныя каштоўнасці беларускага грамадства. Існуе шэраг метадаў вывучэння асноўных складнікаў сістэмы нацыянальных культурных кодаў: арганізацыя анкетавання, праца з фокус-групамі, правядзенне кантэнт-аналізу матэрыялаў сродкаў мас-медыя, а таксама аналіз твораў, звязаных з мастацкай свядомасцю насельніцтва (літаратуры, выяўленчага мастацтва, кінематографа, вуснай паэтычнай творчасці і інш.). На сучасным этапе ў айчынным і замежным літаратуразнаўстве дасягнуты пэўныя поспехі ў даследаванні культурных кодаў, пэўныя вынікі па гэтым пытанні выкладзены ў дысертацыйных даследаваннях «Нацыянальныя культурныя коды ў раманах Дэна Сіманса» Я. Кулікова, «Культурныя коды ў лірыцы А. Шварц» А. Раманавы, «Паэзія У. Высоцкага і заходнееўрапейская літаратура Сярэднявечча і Адраджэння: узаемадзеянне культурных дыскурсаў і культурных кодаў» Л. Калугінай, «Марбуальны код рускай літаратуры XX–XXI стст.» А. Трубяцкавай, «Тыпалогія культурных кодаў у драматургіі Л. М. Андрэева» Т. Болдыравай, «Метасюжэт лёсу лірычнага героя ў паэзіі С. А. Ясеніна: асноўныя культурна-мастацкія коды і матыўныя комплексы» М. Жылінай, «Канцэптуалізацыя нацыянальнага ў беларускай прозе першай трэці XX стагоддзя» А. Мельнікавай і інш. Правядзенне навуковага даследавання па рэпрэзентацыі культурных кодаў у творах прыгожага пісьменства мэтазгодна скіраваць на вызначэнне сістэмы нацыянальных вобразаў, якія трапна характарызуюць жыццёвы ўклад, гаспадарчую сістэму, традыцыі, асаблівасці нацыянальнага характару і інш.

Матэрыялы і метады даследавання. Комплексны падыход да вывучэння заяўленай праблемы абумовіў метадалогію даследавання, асновай якой з'яўляюцца семіятычны, рэцэптыўны і параўнальна-тыпалагічны метады з дыскурсным, кантэкстуальным і цэласным аналізам мастацкага тэксту. Аб'ектам даследавання з'яўляюцца эпічныя творы беларускай літаратуры перыяду 1990–2020-х гадоў У. Гніламедава, У. Гаўрыловіча, А. Федарэнкі, А. Казлова, К. Цвіркі, І. Шамякіна і інш.

Вынікі і іх абмеркаванне. Пад культурным кодам мэтазгодна разглядаць, па-першае, сістэму знакаў, сімвалаў, характэрную для пэўнай культуры, скіраваную на яе ідэнтыфікацыю і выкарыстанне носьбітамі гэтай культуры; па-другое, правілы і спосабы рэпрэзентацыі глыбінных сэнсаў, захаваных у культурным асяродку пэўнай групы соцыуму; па-трэцяе, сукупнасць уяўленняў, ведаў, якія характарызуюць этнічныя асаблівасці, каштоўнасныя арыенціры, ментальныя ўстаноўкі грамадства. З улікам таго, што культурныя коды выступаюць культурастваральнымі элементамі нацыянальнай культурнай прасторы, прапанавана азначэнне паняцця нацыянальнага культурнага кода як семіятычнай адзінкі, якая з'яўляецца носьбітам культурных сэнсаў, што датычацца пэўных культурных універсальных (роднасных сувязі, касмалогія, стаўленне да ўлады, каляндар і інш.), якія рэпрэзентаваны ў прыгожым пісьменстве з дапамогай мастацкіх вобразаў і матываў і дазваляюць вызначыць асаблівасці нацыянальнай светапогляднай пазіцыі, бо адлюстраваныя ў творах літаратуры сэнсы, каштоўнасці, ідэалы, мадэлі паводзін з'яўляюцца важнымі для пэўнай нацыянальнай супольнасці.

У Рэспубліцы Беларусь навуковае даследаванне культурных кодаў праводзіцца ў наступных галінах: у мовазнаўстве, літаратуразнаўстве, этналогіі і фалькларыстыцы, культуралогіі, сацыя-

логіі, філасофіі і эканоміцы. Істотныя вынікі па вызначэнні ролі культурных кодаў у вербальнай камунікацыі зроблены айчыннымі мовазнаўцамі, пра што сведчыць шэраг работ па лінгвакультуралогіі. Сістэма кодаў разгледжана В. Маславай у рабоце «Коды лінгвакультуры» (2016), падрыхтаванай у суаўтарстве з расійскай даследчыцай М. Піменавай. Класіфікацыя культурных кодаў прапанавана В. Ляшчынскай у рабоце «Ідыяматыка беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным асвятленні» (2019), асобна гастронамічны код разгледжаны ў манаграфіях «Гастронамічны код культуры беларусаў. Стэрэатыпы ежы ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы» (2022), «Гастронамічны код культуры беларусаў. Стэрэатыпы напіткаў і іх ужывання ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы» (2023).

У этналогіі і фалькларыстыцы ґрунтоўным комплексным даследаваннем дэнтралагічнага і арніталагічнага кодаў беларускага традыцыйнага фальклору на аснове інтэрдысцыплінарнага падыходу з’яўляюцца манаграфіі І. Швед «Дэнтралагічны код беларускага традыцыйнага фальклору» (2004), «Арніталагічны код беларускай традыцыйнай духоўнай культуры» (2019). Работа па сістэматызацыі вялікага пласта матэрыялаў і фарміраванні класіфікацыйнай мадэлі канцэптuallyных кодаў міфапаэтычнага мыслення беларусаў праводзілася даследчыцай па заданні «Структурна-тыпалагічныя параметры кодаў міфапаэтычнай карціны свету беларусаў (па фальклорных запісах XIX – пачатку XXI ст.)», якое выконвалася ў межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Гісторыя, культура, грамадства» на 2011–2015 гг. («Народная творчасць у сацыякультурных умовах сучаснай Беларусі: рэгіянальнае шматаблічча і міжславянскія сувязі фальклору і постфальклору»). Сістэма кодаў паводле традыцыйнай культуры беларусаў прапанавана С. Санько ў прадмове да энцыклапедычнага выдання «Беларуская міфалогія». Вызначэнню культурных кодаў у беларускай пазаабрадавай паэзіі прысвечана серыя навуковых артыкулаў Я. Грыневіч: «Антрапалагічны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень», «Арніталагічны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень», «Каляндарна-храналагічны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень», «Лічбавы код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень», «Саматычны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень» і інш.

Асноўныя вынікі даследавання тэарэтыка-метадалагічных асноў сацыялагічнага вывучэння культурнага кода як рэгулятара паўсядзённых практык беларусаў, якое праводзілася на базе Інстытута сацыялогіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, выкладзены ў калектыўнай манаграфіі «Беларускае грамадства ў кантэксце цывілізацыйна-культурнага кода: сацыялагічнае вымярэнне» (2017). У навуковай рабоце разгледжана канцэптuallyная мадэль даследавання культурнага кода сучаснага грамадства, у якой вызначаны параметры сацыякультурнага поля, дзе адбываюцца працэсы кадзіравання і раскадзіравання. Падкрэсліваецца актуальнасць вывучэння культурных кодаў для вызначэння сацыякультурнага патэнцыялу, які з’яўляецца падмуркам для прагназавання варыянтаў пажаданай будучыні і пабудовы ўласнай гістарычнай траекторыі дзяржавы: «Веданне культурна-цывілізацыйнага кода свайго народа можа даць дастаткова абґрунтаваны адказ на пытанне: “Куды мы ідзём? Ці ёсць у нашай ментальнасці такія рысы, якія дазваляць нашай краіне дасягнуць эканамічнага і сацыяльнага дабрабыту абапіраючыся на ўласную эканамічную і сацыяльна-палітычную мадэль, ці трэба нам адмовіцца ад некаторых рыс ментальнасці, каб ісці па накатаным шляху развітых краін?”» [1, с. 12]. Асаблівасці культурнага кода з боку філасофіі разгледжаны беларускімі даследчыцамі Я. Бабосавым, Я. Кузняцовай і інш. У 2019–2020 гг. Інстытутам філасофіі НАН Беларусі быў рэалізаваны праект фундаментальных і прыкладных даследаванняў «Беларуская этнафіласофія ў сістэме нацыянальнай культуры». У выданні «Трошкі бліжэй да Сонца, трошкі далей ад Месяца: беларуская народная філасофія» (2023) адлюстраваны ключавыя тэмы, ідэі, канцэпты, занатаваныя ў духоўнай культуры беларусаў, падкрэсліваецца, што аб’ёмнасць зместу культурнага кода выклікана яго ўніверсальнасцю і магчымасцю працяжыцца там, дзе гутарка ідзе пра этнакультурную спецыфіку светаўспрымання і светабачання народа.

Культурныя коды мэтазгодна ўлічваюць у эканоміцы паводзін, на што звярнуў увагу беларускі эканаміст К. Руды ў манаграфіі «Таму што мы так вырашылі: паводзінская эканоміка Беларусі і яе раскадзіраванне» (2017), дэкан эканамічнага факультэта МДУ імя М. В. Ламаносава А. Аўзан у кнізе «Культурныя коды ў эканоміцы: як каштоўнасці ўплываюць на канкурэнцыю, дэмакра-

тыю і дабрабыт народа» (2022). На макраэканамічным узроўні культурныя коды дазваляюць трапна пабудоваць камунікацыю паміж рэгіёнамі, дзяржавамі. У міжнароднай практыцы ў дзяржаўных стратэгічных дакументах тэрмін «культурны код» выкарыстаны ў «Стратэгіі дзяржаўнай нацыянальнай палітыкі Расійскай Федэрацыі на перыяд да 2025 года», а таксама ў нацыянальнай стратэгіі «Казахстан-2050».

Вывучэнне культурных кодаў праз вызначэнне сістэмы нацыянальных вобразаў у прыгожым пісьменстве можа стаць падмуркам для фарміравання нацыянальнай ідэі. Асноўная функцыя нацыянальнай ідэі – кансалідацыя грамадства. І. Катляроў разглядае нацыянальную ідэю як духоўна-маральную і інтэлектуальную каштоўнасць, «якая дэтэрмінуе развіццё нацыі і падштурхоўвае яе грамадзян да творчасці і развіцця, аб'яднання, згуртавання і мабілізацыі для сумеснага вырашэння найважнейшых задач і праблем гістарычнага развіцця» [1, с. 41]. Культурны код разглядаецца ва ўзаемасувязі з такімі паняццямі, як «культурная матрыца», «ментальнасць», «падсвядомае», «сэнс» і інш. У пасланні Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнкі да беларускага народа і Нацыянальнага сходу ў 2023 г. адзначана, што на вызначэнне культурнага кода і менталітэту беларусаў меў уплыў канфесійны выбар, занатаваны на хрысціянскай пазіцыі светасузірання. Гэта адзін з важных аспектаў, які падкрэслівае спецыфіку нацыянальнай ідэнтычнасці.

Даследаванне нацыянальных кодаў у беларускай літаратуры мяжы ХХ–ХХІ стст. праводзіцца Інстытутам літаратуразнаўства Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ў рамках выканання навукова-даследчай работы «Беларуская літаратура ХХ–ХХІ стст. у сістэме нацыянальнай культуры: разнастайнасць мастацкіх пошукаў і перспектывы развіцця ва ўмовах інфармацыйнага грамадства» задання 6.2.10 «Мастацкая літаратура беларускага народа перыяду Новага часу» падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2021–2025 гады «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы». Мэтай даследавання з'яўляецца выяўленне асаблівасцей светапогляднай нацыянальнай, ментальнай пазіцыі, занатаванай у мастацкіх тэкстах беларускага эпасу перыяду незалежнай Беларусі на шэрагу нацыянальных культурных кодаў, сярод задач – вылучыць нацыянальныя коды, якія выкарыстоўваюцца ў творах сучасных беларускіх празаікаў. На падставе аналізу асноўных падыходаў, прапанаваных даследчыкамі ў галіне лінгвакультуралогіі, этналогіі і фалькларыстыкі, а таксама з улікам літаратуразнаўчых прац рускіх, беларускіх, замежных навукоўцаў па даследаванні выкарыстання культурных кодаў у прыгожым пісьменстве, прапанавана сістэма культурных кодаў, якая складаецца з чатырох модуляў.

Па-першае, модуль «Жыццядзейнасць чалавека» (саматычны, марбуальны, духоўны коды). Код, які звязаны з семіятызацыяй цела чалавека і яго частак, вылучаны ў класіфікацыях В. Красных, М. Каўшовай, В. Маславай, М. Піменавай, В. Ляшчынскай як саматычны, у сістэмах кодаў В. Целіі, Н. Сцяпанавай прадстаўлены як цялесны код, фізіёлага-саматычны – ў сістэме кодаў Т. Лявонцэвай. Разгляду асаблівасцей канцэптуалізацыі цела ў традыцыйнай культуры беларусаў прысвечана манаграфія «Цела чалавека: слова, міф, рытуал» Т. Валодзінай, выданне «Цялесны код рускай культуры: матэрыялы да слоўніка» М. Каўшовай, М. Гудкова і інш. У беларускай літаратуры новага часу пачалі з'яўляцца творы, у якіх пісьменнікі даволі адкрыта і натуралістычна закранаюць пытанні цялеснасці, паказваючы ўзаемаадносіны мужчыны і жанчыны. Такія сцэны прысутнічаюць у эпічных творах «Зубрэвіцкая сага» Я. Сіпакова, «Юргон» А. Казлова, «Жар каханья» Г. Далідовіча і інш. Цялеснасць у творах сучасных аўтараў не заўсёды ўспрымаецца апазіцыяй духоўнасці, падчас саматыка ўсведамляецца як спосаб пазнання духа. Духоўны код грунтуецца на ацэнках, якія чалавек дае сабе і свету. Дыялектыка добра і зла ў творах прыгожага пісьменства звязана з адлюстраваннем духоўнага жыцця чалавека, маральна-этычных каштоўнасцей і нормаў паводзін грамадства.

З марбуальным кодам звязана рэцэпцыя хваробы, лекара, нават медыцынскай установы ў мастацкай літаратуры. У дысертацыйнай рабоце «Марбуальны код рускай літаратуры ХХ–ХХІ стст.» даследчыца А. Трубяцкова звяртаецца да прачытання кода хваробы як бяды, няшчасця, кода лекара – як выратавання, пазбаўлення болю, кода бальніцы-турмы – як ахвярнасці. У беларускай літаратуры новага перыяду да апісання хваробы як бяды і выпрабавання звяртаюцца

Л. Рублеўская (апаবাদанне «Жалезная кнопка»), А. Казлоў (раман «Юргон») і інш. У аповесці «Нелюдзімы» А. Бадака код лекарства (знахарства) – выратаванне праз вяртанне да гаючых духоўных вытокаў беларусаў і іх захаванне.

Па-другое, у склад модуля «Чалавек і прырода» мэтагодна ўключыць жывёльны, раслінны і метэаралагічны коды. Раслінны (вегетатыўны, фітаморфны, батанічны) код прысутнічае ў класіфікацыях Н. Сцяпанавай, С. Санько, В. Целіі, В. Ляшчынскай, М. Каўшовай, М. Гудкова, В. Маславай, М. Піменавай і інш. Раслінны код мае два субкоды: фітанімічны (назвы кветак, травы) і дэндранімічны (дэндралагічны). Мэтазгодна выдзеліць нацыянальны вобраз валошкі, які з’яўляецца адным з вядомых сімвалаў Беларусі, беларусаў. Выкарыстанне выявы валошкі ў айдэнтыфікацыі сучасных айчынных брэндаў мае на мэце падкрэсліць беларускае паходжанне (брэнды дзяржаўнай авіякампаніі «Белавія», прысутнасць кветкі на лагатыпе міжнароднага фестывалю мастацтваў «Славянскі базар у Віцебску»). Выклікаюць сімпатыю і замілаванасць гэтыя сінія кветкі, якія растуць у жыце на мяжы. Гэты метафарычны вобраз адлюстраваны ў рамане «Валошкі на мяжы» У. Гніламедава, у якім паказана жыццё Заходняй Беларусі ў міжваеннае дваццацігоддзе. На мяжы важных сацыяльна-палітычных змен, у своеасаблівым эпіцэнтры ваеннай канфрантацыі, эканамічнай трансфармацыі паказана гісторыя беларускай сям’і, вёскі Прускі. Вобраз валошкі ў творы У. Гніламедава сімвалізуе жыццясцвярдзальную сутнасць беларусаў.

Культурны код, які звязаны з адлюстраваннем свету жывёл, у розных класіфікацыях культурных кодаў мае наступныя назвы: жывёльны (С. Санько), фаўністычны (Г. Мезенка), заалагічны (Т. Лявонцьева), заморфны (В. Маслава, М. Піменава, В. Целія, Н. Сцяпанова). У якасці прыкладу нацыянальнага кода, характэрнага для беларускай мастацкай свядомасці, разгледзім код бусла. Назва вядомага нарыса У. Караткевіча «Зямля пад белымі крыламі» сведчыць пра выкарыстанне арніталагічнага кода ў размове пра Беларусь. Вобраз бусла ў шэрагу твораў беларускай літаратуры сімвалізуе радзіму, чысціню («Бусел» А. Кажадуба, «Выратуй і памілуй нас, чорны бусел» В. Казько і інш.).

Па-трэцяе, модуль «Чалавек і грамадства» прадстаўлены персанажным кодам, з якім звязана фарміраванне пантэона герояў. Адным з аспектаў у гэтым кірунку з’яўляецца цікавасць беларускіх мастакоў слова да гістарычнай тэмы, калі закраналіся пытанні гістарычнага шляху беларускай дзяржаўнасці (напрыклад, у творы «Рыцары Белай Русі» І. Саверчанкі паказаны рэальныя асобы, з якімі звязаны славы старонкі беларускай гісторыі – першы полацкі князь Рагвалод і яго дачка Рагнеда, магутны кіраўнік Усяслаў Чарадзеі, вялікія князі Міндоўг, Войшалк і Трайдзень), характарыстыкі маральна-этычных каштоўнасцей і спецыфікі нацыянальнага характару (напрыклад, у рамане «Меч князя Вячкі» Л. Дайнэкі вобраз князя Вячкі – добрага бацькі, мужа, смелага, сумленнага чалавека).

Адной з важных тэм беларускай літаратуры з’яўляецца тэма Вялікай Айчыннай вайны. У творах беларускіх пісьменнікаў І. Шамякіна, І. Чыгрынава, У. Гніламедава, І. Навуменкі паказана Беларусь партызанская. Шырока вядомым стала словазлучэнне «партызан Беларусі», з якім звязаныя ментальныя ўстаноўкі беларусаў, талерантных і прыязных у мірных умовах жыцця, аднак здольных у крытычнай сітуацыі пагрозы суверэнітэту, гвалту для блізкіх людзей мабілізавацца і даць адпор. На дадзены факт звяртае ўвагу літаратуразнаўца І. Шаладонаў, які разглядаючы экзістэнцыйны вобраз беларускага партызана ў аповесцях, зазначае, што калі ў статусе мірнага жыхара пазіцыя беларуса грунтуецца на лаяльнасці і падпарадкаванасці пэўнаму суверэну (каралю, дзяржаве), то ў выпадку акупацыі «менавіта партызан свядома бярэ на сябе частку правоў былога суверэна, гэтым самым надзяляючы сябе эксклюзіўным правам несці адказнасць за лёс сваёй зямлі, за абарону сваіх правоў, а таксама сваякоў і аднапляменцаў» [2, с. 66]. Даследчык удакладняе, будучы да канца не пазначаным у статусе «правы вайны» беларус у нечым становіцца міжвольным дэтанатарам жорсткага супрацьстаяння адносна падаўлення народа з боку акупацыйных сіл: «Працэс вядзення вайны, яго формы і спосабы супрацьстаяння паміж варагуючымі бакамі атрымліваюць амаль бязмежны і татальны характар, спараджаючы вялікую лютасць і ахвярнасць сярод мірных жыхароў» [2, с. 66].

Па-чацвёртае, модуль «чалавек і свет» складаюць наступныя коды: прасторавы, часавы, лікавы, колеравы, астранамічны, атрыбутыўны, прадметны, акцыянальны, гастронамічны.

Прасторавы і часавы коды звязаны з семіятызацыяй месца і часу, у класіфікацыях даследчыкаў маюць назвы «ландшафтавы», «фізіка-геаграфічны», «ландшафтва-тапаграфічны» ў адносінах да прасторавага коду, а таксама каляндарна-храналагічны, тэмпаральны – у дачыненні да часовага коду. У сусветнай літаратуры прасторавы і часавы коды выкарыстоўваюцца пры адлюстраванні уяўленняў аб свяшчэннай тэрыторыі і «залатым стагоддзі» пэўнай дзяржавы. Узаемадзеянне прасторавага і часовага кодаў прасочваецца ў мастацкай літаратуры на каштоўнасна-сімвалічным узроўні, калі гаворка ідзе пра гістарычны шлях дзяржавы, ідэалы і каштоўнасці. Каб падкрэсліць нацыянальныя прасторава-часавыя асаблівасці ў літаратурным творы аўтарамі выкарыстоўваюцца вобразы вялікіх кіраўнікоў, герояў, як адначалася вышэй, а таксама вобразы знакавых месцаў. Пра ролю вызначэння асаблівасцей прасторы і часу пры разглядзе пытання нацыянальнай ідэнтычнасці адзначае нямецкі даследчык К. Хюбнер: «Нацыя вызначаецца паводле сваёй гісторыі і прасторы, у якой гэтая гісторыя адлюстроўвалася» [3, с. 325].

Да ліку нацыянальных кодаў мэтазгодна аднесці код партызанскага лесу, які прэзентаваны ў беларускай літаратуры другой паловы XX – пачатку XXI стагоддзя, звязаны не толькі з ваенным перыядам, але і ў цэлым з успрыманням беларусамі лесу як надзейнага сховішча ў складанай сітуацыі, месца адчування волі (свабода ёсць заўсёды). На працягу гісторыі партызанскі лес не раз з'яўляўся месцам, якое бараніла ад пагроз, месцам, дзе выяўляюцца канстанты нацыянальнага характару: ахвяраваць сабой, але захаваць годнасць; не спадзявацца ні на каго і старанна працаваць, каб дабіцца поспеху; нягледзячы на перашкоды верыць у лепшую будучыню.

Лікавы код тычыцца лічбаў, колькасных характарыстык. У эпічных творах сучасных беларускіх аўтараў асноўнымі чыннікамі гэтага кода з'яўляюцца лічбы, звязаныя як з хрысціянскай сімволікай («адзін», «тры», «дванаццаць», «сорак» і інш.), так і з адлюстраваннем мноства (мільярд, мільён): «Адна капейка» У. Сцяпана, «Адзінка» Л. Рублеўскай, «Мільярд удараў» Ю. Станкевіча і інш.

Колеравы код звязаны з семіятызацыяй складнікаў каляровай палітры. З дапамогай дадзенага кода ў творах літаратуры знаходзяць адлюстраванне каларыстычныя асаблівасці нацыянальнай палітры (пейзаж, адзенне і інш.), асаблівы акцэнт можа быць зроблены на каляровай сімволіцы. Даследаванню наймення колераў прысвечаны работы спецыялістаў у галіне культуралогіі, лінгвістыкі, тэксталогіі, этналогіі і фалькларыстыкі (М. Абрагімовіч, Ю. Бабіч, А. Брагіна, А. Васілевіч, Т. Валодзіна, Я. Волкава, В. Ермакова, Т. Макеенка, В. Ляшчынская, І. Швед, Ю. Яроцкая і інш.). І. Швед адзначае, што колеравы код выступае адным з найпрадуктыўнейшых мастацкіх рэсурсаў, праз яго перадаецца цэлы комплекс этнафізіялагічных, этнамедыцынскіх, этнаэстэтычных і іншых уяўленняў. Белы, чорны, чырвоны колеры складаюць асноўны спектр каляровай сімволікі ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў. Даследчыкі разглядаюць таксама сіні (блакітны), зялёны, шэры, жоўты (залаты) колеры, звязаныя з беларускім каларытам. Трыяда «белы–чорны–чырвоны» звязана з жыццёвым цыклам чалавека, яго нараджэннем, смерцю, жыццём, што знаходзіць адлюстраванне ў этнаграфічных аб'ектах (чырвоны кут у доме, белае святочнае адзенне, чорны саван і інш.), у творах вуснай паэтычнай творчасці. Белы колер сімвалізуе чысціню, святасць, што падкрэсліваецца і пры трактоўцы назвы краіны Беларусь (як вытворнае ад намінацыі «Белая Русь»), што адлюстравана ў назве твора на гістарычную тэматыку «Рыцары Бelay Русі» І. Саверчанкі. Метафара «зямля пад белымі крыламі» трывала замацавалася за Беларуссю з выхадам у свет аднайменнага нарыса У. Караткевіча, дзе акрамя колеру акцэнт зроблены і на бусла. Чырвоны колер як код жыцця прысутнічае ў сістэме мастацка-вобразных сродкаў у раманах «Воўчая выспа» К. Цвіркi, у апавяданні «Рабiна» А. Федарэнкі і інш. Па прынцыпе бінарнай апазіцыі гэтым двум колерам супрацьпастаўляецца чорны колер, які сімвалізуе цёмны пачатак (смерць, хвароба, зло і інш.). Чорны колер як код смерці шырока выкарыстоўваецца ў творах на чарнобыльскую тэму, асабліва ў лірыцы, ліра-эпаса (напрыклад, «Чорны боль» В. Вабiшчэвіч). Аднак у апавесці «Выратуй і памiлуй нас, чорны бусел» В. Казько з вобразам чорнага бусла звязана надзея аб працягу жыцця і выратаванні ад бяды.

Выкарыстанне прадметнага кода ў літаратуры звязана з семіятызацыяй рэчаў. Нацыянальны код кужалы выступае ключом да разумення ідэйнай скіраванасці раманага цыклу У. Гніламедава. З дапамогай кода кужалы паказана каштоўнасць сям'і, роду, роднай зямлі, каштоўнасць выба-

ру ў поліфаніі меркаванняў, пошуку існасці. Ільняное палатно сімвалізуе чалавечыя лёсы, якія яднаюцца ў агульную гісторыю народа, пад покрывам рода, роднай зямлі чалавек адчувае сябе найбольш утульна, бяспечна і шчасліва.

Акцыянальны код звязаны з семіятызацыяй дзеянняў. Мэтазгодна выдзеліць нацыянальны код талакі (калектыўнай працы), які падкрэслівае асаблівасці нацыянальнага характару: добра-зчылівасць, сяброўства, працавітасць. Для беларускай ментальнасці характэрным з'яўляецца падпарадкаванне толькі на разумных падставах, пры гэтым саюзы выступаюць адной з каштоўнасцей. І гаворка ідзе не толькі пра аб'яднаўчыя магчымасці сямейнасці, гістарычныя карані якой мы назіраем у эвалюцыі беларускай вёскі, што першапачаткова існавала як кангламерат, дзе суседнічаюць прадстаўнікі розных родаў. Талаку складаюць, як правіла, блізкія людзі – радня, сваякі, суседзі, аднавяскоўцы. Яна звязана з цяжкай працай (загатоўка сена, будаўніцтва хаты, дажынкі, дакопкі, дасеўкі і інш.), мае некалькі этапаў: запрашэнне, сумесная праца, талочнае застолле. Талака як форма ўзаемадапамогі (на невялікі прамежак часу людзі аб'ядноўваюцца, каб вырашыць пэўную задачу) выступае адным з важных саюзаў. І праяўляецца гэта не толькі падчас сельскагаспадарчых работ, як паказана ў прозе У. Гніламёдава, В. Казько, А. Жука, К. Цвіркі і інш. У апавесці І. Шамякіна «Палеская мадонна» аб'яднанне людзей розных сацыяльных статусаў дапамагае гераіні Надзеі Русак знайсці сына, у рамане «Па веры вашай» У. Гаўрыловіча творчая інтэлігенцыя прыходзіць на дапамогу галоўнаму герою пісьменніку Яўгену Кавеньку, каб абяліць памяць аб ваенным мінулым яго сям'і. Няма жадання адасобіцца, наадварот, быць разам важна для беларускай ментальнасці.

Заклучэнне. Нацыянальныя культурныя коды дазваляюць вызначыць асаблівасці ідэйнай скіраванасці твора, паказаць спецыфіку нацыянальнай светапогляднай пазіцыі, бо адлюстраваныя ў творах літаратуры сэнсы, каштоўнасці, ідэалы, мадэлі паводзін з'яўляюцца важнымі для пэўнай грамадзянскай супольнасці. Праведзены параўнальна-тыпалагічны аналіз культурных кодаў, прадстаўленых у класіфікацыях, распрацавана ўласная сістэма культурных кодаў, якая складаецца з чатырох модуляў; жыццядзейнасць чалавека (саматычны, марбуальны, духоўны коды), чалавек і прырода (аніمالістычны, раслінны і метэаралагічны коды), чалавек і грамадства (персанажны код), чалавек і свет (касмаграфічны, прасторавы, часавы, лікавы, колеравы, астранамічны, атрыбутыўны, прадметны акцыянальны (код дзеянняў), гастронамічны коды).

Выяўленне культурных кодаў пры інтэрпрэтацыі літаратурных твораў – адзін са спосабаў як да раскрыцця іх ідэйнай накіраванасці ў цэлым, так і пры данясенні пэўных культурных сэнсаў, якія праяўляюцца ў мастацкім палатне твора на імпліцытным узроўні з дапамогай характэрных вобразаў, матываў. Культурны код звязаны з архетыпічным падмуркам сістэмы нацыянальных вобразаў. Сярод нацыянальных вобразаў, якія сустракаюцца ў сучаснай беларускай прозе, што падкрэсліваюць нацыянальную маркіраванасць, – «партызанскі лес», «кужаль», «валашка», «беларускі партызан» і інш. З дапамогай вобраза кужаля паказана каштоўнасць сям'і, роду, роднай зямлі ў гепталогіі У. Гніламёдава. Код партызанскага лесу ў беларускай літаратуры звязаны не толькі з падзеямі перыяду Вялікай Айчыннай вайны, але і з успрыманням лесу як месца адчування свабоды, сховішчам для людзей, якія ў сітуацыі страты прынятага суверэна могуць правяціць ваяўнічасць, часам у спалучэнні з самаахвярнасцю. Колеравы код мае дачыненне да трыяды «белы-чорны-чырвоны», якая звязана з семіятызацыяй жыццёвага шляху чалавека ад нараджэння да смерці. На прыкладзе эпічных твораў У. Гніламёдава, І. Шамякіна, К. Цвіркі, А. Федарэнкі, А. Казлова, У. Гаўрыловіча, Я. Сіпакова і іншых беларускіх пісьменнікаў разгледжаны асаблівасці нацыянальнай светапогляднай пазіцыі ў дачыненні да пытання нацыянальнай ідэнтычнасці, пры паказе якой мастакі слова звяртаюцца да культурных кодаў.

Падзяка. Работа выканана ў межах дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2021–2025 гады «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» (заданне 6.2.10).

Acknowledgments. The investigation was performed within the state program of scientific research for 2021–2025 «Society and humanitarian security of the Belarusian state» (assignment 6.2.10).

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Белорусское общество в контексте цивилизационно-культурного кода: социологическое измерение / И. В. Котляров [и др.]; редкол.: И. В. Котляров (гл. ред.) [и др.]. – Минск, 2017. – 392 с.
2. Шаладонаў, І. М. Ээкзістанцыйны вобраз партызана ў аповесцях беларускіх пісьменнікаў XX стагоддзя / І. М. Шаладонаў // *Национальная философия в глобальном мире: сб. материалов Первого белорус. философского конгресса, Минск, 18–20 окт. 2017 г.: в 2 т.* – Минск, 2017. – Т. 1 – С. 66.
3. Хюбнер, К. Истина мифа / К. Хюбнер. – М., 1996. – 447 с.

References

1. Kotlyarov I. V. [et al.]. *Belarusian society in the context of the civilizational and cultural code: sociological dimension*. Minsk, 2017. 392 p. (in Russian).
2. Shaladonau I. M. The existential image of a partisan in the stories of Belarusian writers of the 20th century. *Natsional'naya filozofiya v global'nom mire: sbornik materialov Pervogo belorusskogo filozofskogo kongressa, Minsk, 18–20 oktyabrya 2017 g. T. 1* [National philosophy in the global world. Collection of materials of the First Belarusian Philosophical Congress, 18–20 October 2017. Vol. 1]. Minsk, 2017, pp. 66. (in Belarussian).
3. Hübner K. *The truth of the myth*. Moscow, 1996. 447 p. (in Russian).

Информация об авторе

Дуктова Любовь Георгиевна – канд. филолог. наук, доцент, ст. науч. сотрудник. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси (ул. Сурганова, 1/2, 220072, Минск, Республика Беларусь. E-mail: duktova.liubou7@gmail.com. ORCID: 0009-0003-5401-7932.

Information about the author

Duktava Liubou G. – Ph. D. (Philology), Associate Professor, Senior Researcher. Center for the Belarusian Culture, Language and Literature researches of the National Academy of Sciences of Belarus (1/2, Surganov Str., 220072, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: duktova.liubou7@gmail.com. ORCID: 0009-0003-5401-7932.